

Maurice Halbwachs'a Göre Kolektif Hafıza

Collective Memory According to Maurice Halbwachs

Halbwachs, Maurice. (1877-1945) *Memoire collective* (1950). Türkçe Çev.: Banu Barış, 1.Baskı, Eylül 2017. Ankara: Heretik Yayınları ISBN: 9786059436212

Ajda Üçer¹ 



¹Değerli Hocam Doç. Dr. Hediye Esra ARCAN'a çok teşekkür ederim.

¹Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Gazetecilik Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.Ü 0009-0005-4104-5103

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ajda Üçer,

İstanbul Üniversitesi, Gazetecilik Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-mail: ajda.ucer@ogr.iu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 01.09.2024

Kabul/Accepted: 27.09.2024

Atıf/Citation: Üçer, A. (2024). Collective Memory According to Maurice Halbwachs. *4. Boyut Journal of Media and Cultural Studies - 4. Boyut Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 25, 275–282. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2024.1541723>

Anahtar Kelimeler: Hafıza, Toplum, Tarih, Kolektif Hatırlama, Kolektif Unutma

Keywords: Memory, Society, History, Collective Remembering, Collective Forgetting

Sosyoloji ve tarih alanında önemli çalışmalara imza atan Fransız filozof ve sosyolog Maurice Halbwachs, 20. Yüzyılın ilk yarısında yaptığı çığır açıcı kolektif hafıza çalışmaları ile 21. Yüzyılda da etkili bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır. Halbwachs'ın hafızayı toplumsal bağlamda ele almasına öncülük edenlerden ilki, felsefi bakışını bellek konusunda derinleştiren lise hocası Fransız filozof Henri Bergson ve daha sonra toplumsal bilinç üzerine yoğunlaşan, birlikte çalıştığı Fransız sosyolog Durkheim olmuştur. Hayatı 1945 yılının Mart ayında, 2. Dünya Savaşı sırasında, Nazilerin Almanya'da kurduğu en büyük toplama kamplarından biri olan Buchenwald toplama kampında son bulan düşünürün, daha çok 1930'lu (Assmann, 2015, s. 43) yıllarda kaleme aldığı ve ilk baskısı ölümünden beş yıl sonra, 1950 yılında yapılan "Mémoire collective" adlı eser, ülkemizde Heretik Yayınları'ndan çıkmıştır. Levent Ünsaldı'nın editörlüğünü yaptığı söz konusu kitap, dilimize Banu Barış tarafından "Kolektif Hafıza" olarak kazandırılmış ve 1. Baskısı 2017 yılının Eylül ayında Ankara'da, Tarcan Matbaacılık Yayın San. tarafından yapılmıştır.

Kitap, "Kolektif Hafıza ve Bireysel Hafıza", "Kolektif Hafıza ve Tarihsel Hafıza", "Kolektif Hafıza ve Zaman" ve son olarak da, "Kolektif Hafıza ve Uzam" olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Her bölüm kendi içinde alt başlıklar halinde kurgulanmıştır. Halbwachs ilk bölümde kabaca, kolektif hafızanın bireysel hafıza üzerindeki etkisine mercek tutmakta, kolektif hafızanın etkisi nedeniyle bireysel bir hafızanın mümkün olamayacağını değerlendirmektedir. İkinci bölümde, yaşayan bireylerden oluşan bir topluluk olmadan kolektif hafızadan bahsedilemeyeceğine değinerek tarih ile kolektif hafıza arasındaki farklılıklar ve karşıtlıklara yoğunlaşmaktadır. Düşünür üçüncü bölümde, bireylerin ve grupların kimi özel ve toplumsal şartlar nedeniyle, zamanın akış hızını farklı algıladıklarını iddia etmekte, dolayısıyla da zamanın izafi olduğunu belirtmektedir. Dördüncü bölümde ise uzam ile kolektif hafıza arasında yaşamsal bir bağ olduğunu, şimdi olmadan geçmişin olamayacağı ve hafızanın duraklarına yolculuğun hep şimdinin mekanından başladığına işaret etmektedir.

İletişimin Etkisiyle Bireysel Bilinçten Soyutlanan Anı

Öncelikle, Halbwachs'ın "Kolektif Hafıza" konusundaki iddialarını, insanın iletişim kuran sosyal bir canlı olması gerçeğine dayandırdığı görülmektedir. Ona göre, doğası gereği sosyal bir varlık olan insan, sosyal çevresinden azade değildir, tüm yapıp ettiklerini birilerinin tanıklığında gerçekleştirmektedir. Hatta fiziksel olarak yalnızken bile yalnız değildir çünkü zihni birilerinin varlığıyla doludur ve o deneyimlerinin anlarını bu düşünsel kalabalık ve onların tanıklığı eşliğinde gerçekleştirmektedir. Üstelik günün birinde anlarını yeniden hatırladığında/yapılandırdığında da yine parçası olduğu toplumun etkisindedir. Dolayısıyla da anı, ister "mneme"¹ olarak belirsin isterse de "anamnesis"² (Ricoeur, 2012, s. 22) olarak, iradi değildir.

1 Antik Yunanca'da "Beliriveren" "edilgen biçimde ortaya çıkan anı" Ricoeur, P., (2012), *Hafıza, Tarih, Unutuş*, (M. Emin Özcan Çev.), İstanbul: Metis Yayınları, s. 22

2 Ricoeur, a.g.e., s. 22, Antik Yunanca'da "Hatırlama, zihinde toparlama adı verilen bir arayışın nesnesi olarak anı"

Düşünürün ilk bölümde tartışıklarına bakıldığında, bazı istisnaları olsa da, insanın bireysel hafızasının genellikle kolektif hafızanın etkisi altında olduğu ve bunun temel belirleyicisinin ise iletişim olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle kolektif “kavram” ve “imgelerin” bu etkilene süreci üzerinde önemli bir rolü olduğu düşünülmektedir. Halbwachs’a göre, anılarımızı ortaklaştırdığımız diğerleri, hafızamızı tazelerken, berrak olmayan anılarımızı hatırlamayı kolaylaştırmakta, onların tanıklıkları söz konusu yaşanmışlığın bir garantisi niteliği taşımaktadır. Başka bir ifadeyle, yaşanmışlıklarımıza başkalarının “tanıklık” etmesi, yani anılarımıza başkalarının “gözleriyle” de bakmak, hatıralarımızın zihnimizdeki görünümünü daha da keskinleştirmekte ve onları şüpheden kurtarıp kanıtlamakta, yeniden inşa etmektedir. Düşünüre göre, en kolay hatırlanan anılar ortak anılarken en zor hatırlananlar ise kişinin kendisiyle ilgili olanlardır. Bu bağlamda, hatırlayış ve unutuş pratiğini de yapılandıran yine toplumsal çevredir. Buna paralel olarak da hayata baktığımız perspektif ve bilişsel süreçlerimiz de yine toplum tarafından inşa edilmekte, “toplumsal bağlam” ve “süreçlerden” beslenmektedir. Üstelik tüm bu müdahaleler görünmezdir ve dolayısıyla önlenemezdir (Halbwachs, 2017, s.,10, 22, 23, 27, 37.).

Halbwachs’tan aktaran Assmann’a göre, insan yalnızsa hafızası yoktur. İnsanın bir birey olarak elbette bir hafızası vardır ancak bu hafıza toplumsal çevresi tarafından oluşturulmuştur ve bu durumun adı “sosyal çerçeve” dir. Söz konusu sosyal çerçeve kişinin hiç farkında olmadan, anıları arasında neyi ne kadar hatırlaması gerektiğinin, başka bir ifadeyle, neyi ne kadar unutması gerektiğinin çerçevesidir. Böylece, belleğin her bir bireyde benzer şekilde kodlanmasının bir toplumsal bellek yarattığını söylemek mümkündür, ‘*Kuşkusuz toplumlara ait bir bellek yoktur, ama toplumlar üyelerinin belleğini belirler. En kişisel anılar bile sadece sosyal grupların iletişimi ve etkileşimi üzerinden oluşur*’ (2015, s. 44). Halbwachs’a göre ‘*‘Şu veya bu şekilde her sosyal grup, üyelerinde benzer bir kanaati devam ettirmek için çaba sarfeder*’ ve ne yazık ki üyelerin de düşüncelerinin kendilerine ait olmadığını fark edecek eleştirel bakıştan ve düşünüşten yoksun olmaları, bu durumu daha da kolaylaştırmaktadır (2017, s.35).

Tarih, Kolektif Hatırlama ve Unutuş

“Kolektif Hafıza ve Tarihsel Hafıza” olarak başlıklandırılan ikinci bölümde ise düşünür, temel olarak, bir birey olmaksızın kolektif hafızanın olamayacağına ve kolektif hafıza ile tarih arasındaki farklılıklara vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda Philip Smith ve Alexander Riley, Halbwachs’ın perspektifiyle söz konusu farklılıklara ilişkin olarak, kişilerin kendi hayatlarıyla ilgili geçmiş yaşanmışlıkları doğrudan zihinsel yoldan hatırladıklarının ancak tarihsel geçmişe ait olaylarla ilgili yaklaşımın toplumsal kurumlar vasıtasıyla kurulduğunun, dolayısıyla da “Anma, festivaller, hikaye anlatma ve yazma gibi” ortak eylemlerin, söz konusu olayları kaydederek onları geleceğe aktardığının ve bu nedenle de hatırlama sürecinin kendiliğinden değil bir müdahaleyle gerçekleştiğinin altını çizmektedirler (2021, s.117).

Halbwachs, her ne kadar ilerleyen bölümlerde bu tanımlamanın pek içine sinmediğini söylese de, bireysel/kişisel hafızayı, “otobiyografik hafıza/işsel hafıza”, kolektif hafızayı

ise ‘‘tarihsel hafıza/dışsal hafıza’’ olarak da tanımlamakta, kişisel hafızanın içeriden, kolektif hafızanın ise dışarıdan tanınacağına işaret ederek bu iki hafıza arasında önemli oranda karşıtlıklar olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, genel tarihin bileşenlerinden biri de kişinin tarihidir ve bu sebeple otobiyografik hafıza tarihsel hafızadan ayrı düşünülmemelidir, hatta otobiyografik hafıza çoğu zaman tarihsel hafızanın yardımına muhtaçtır. Tarihsel hafıza, otobiyografik hafızadan çok daha geniş bir çerçeveye sahip olsa da geçmişı özetleyerek, sınıflandırarak ve şematize ederek sunarken, otobiyografik hafıza ‘‘daha süreğen ve daha yoğun bir tablo’’ sunmaktadır (2017, s.47).

Düşünürün, hafızanın toplumsal boyutuna ilişkin perspektifinde kavram ve imgelerin önemli bir ağırlığı olduğu görülmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi o, iletişimi, gerek tarihsel hafızanın oluşumu ve bireye aktarımı ve gerekse de kişisel hafızasının oluşumu sürecinin merkezine koymaktadır. Ona göre temel aktör, özellikle de toplumsal hafızanın yeniden inşasında süreci domine eden unsur, iletişimdir (Halbwachs, 2017, s.48). Hafızanın unutuş ve hatırlayış kavram ve imgeleri zamana göre değışse de, güncellense de, temel işlevleri hep aynıdır; temel işlevleri hafızayı yeniden kurmaktır (Assmann, 2015, s.48). Toplumsal hafızanın işlevi, bugünün ‘‘ihtiyaçları, sorunları ve inançları’’ doğrultusunda toplumsal hafızayı yeniden kurarak toplumu bir arada tutmaktır (Smith, Riley, 2021, s.118).

Bölümün dikkat çeken ayrıntılarından biri de Halbwachs’ın insanların, yaşamadıkları dönemlerin izleriyle veya o izleri taşıyanlarla kurduğu ilişkiye yönelik yaklaşımıdır. Düşünür; insanların, yaşamadıkları dönemleri de, yaşayanların bıraktıkları izler aracılığı ile hafızalarına birer anı olarak kaydedebileceklerini ileri sürmektedir. Bir çocuk, ebeveyninin ebeveyniyle zaman geçirdiğinde onun giyim tarzı, evindeki objeler, dinlediğı müzik, kullandığı eşyalar, duvarındaki tablolar, düşünüş ve davranış biçimleri aracılığıyla onun eski dönemlerinin izlerine tanık olur ve böylece kendisinin bulunmadığı bir dönemin kolektif hafızasına eklenip geçmişı yeniden inşa eder. Halbwachs buna ‘‘nesiller arasındaki canlı bağ’’ demektedir. Keza kişi için, kendisinin yaşamadığı bir döneme ait medya metinleri, kültürel ve edebi eserler de benzer şekilde o dönemin ruhunu yansıtır ve bireysel bir hafıza eşliğinde bir kolektif hafıza inşa ederler (2017, s. 52, 60, 62).

Bölümün sonunda kolektif hafıza ve tarih karşılaştırmasına daha da ağırlık veren düşünür, bölümün başında değındiğı, ‘‘kolektif hafıza’’ ya ‘‘tarihsel hafıza’’ da denebileceğine ilişkin önerisini yeniden masaya yatırarak, aslında ‘‘tarihsel hafıza’’ ifadesini pek de içi rahat bir şekilde kullanmadığını dile getirmektedir. Ona göre tarih ile kolektif hafıza aynı anda var olamazlar, tarih kolektif hafıza ‘‘söndüğü’’ anda başlar. Çünkü resmi tarih/yazılı tarih, o tarihi olayları yaşayanlardan bağımsızdır, onlardan çok sonra belli gereksinimler doğrultusunda yazıya geçirilmekte, yeniden inşa edilmektedir. Tarih yazma gereksinimi, tam da tarihi yazılacak dönemin tanıklarının kalmamasından doğmaktadır. Düşünüre göre bu noktada, bir hafızadan söz edebilmek için ‘‘hatırlayan öznenin’’ hatıralarını düşünmesi gerekiyorsa ve tarihi okuyanlar ile tarihi olayları yaşayanlar veya yaşanmış olaylara tanık olanlar arasında bir bağlantı yoksa, ‘‘tarih nasıl bir hafıza olabilir?’’ Diye sormak gerekmektedir (Halbwachs, 2017, s. 76,77).

Ona göre tarih ile kolektif hafıza arasındaki en temel fark; kolektif hafıza benzerlikler ve ortaklaştırılanlarla ilgilenirken, tarih, farklılıklar ve karşıtlıklarla ilgilenmektedir. Tarih geçmiş ile bugün arasında bir köprü iken kolektif hafıza, ortak anılara sahip, ya da yaşanmışlıklara beraberce tanıklık eden ve bu tanıklığı aktararak yeni bir toplumsal hafıza yaratan topluluklar varsa vardır. Kolektif hafıza canlıdır ve ona bu canlılığı veren bireyin toplumsal bedenidir. Bu nedenle de tarih gibi yapay değildir. (Halbwachs, 2017, s. 76,77,78,81).

Halbwachs tarihin, insan türünün evrensel hafızası gibi görünen ve parçalardan oluşan bir tablo niteliğinde olduğunu söylerken aynı zamanda tarihin insan türünün evrensel hafızası olduğuna dair itirazını da dillendirmektedir. Ona göre evrensel hafıza diye bir şey yoktur. Çünkü tarih, daha önce de değindiğimiz gibi, toplumsal hafızanın aksine, *“... özelliklerle farklılıklarla ilgilenmektedir; oysa biz sadece, ortak özellikleri aynı bilince ait olmak olan olayları hatırladığımız için, tarihin yaptığı, onlarsız hafızanın da var olmayacağı benzerlikleri soyutlamaktadır.”* Tarihsel olayların ömrü, yüzlerce yıl sürebilir ve nesiller sonrasına dahi sirayet edebilirken kolektif hafızanın ömrü bireyin ve dahil olduğu grubun ömrü kadardır. Bu da yazara göre, tarih ile kolektif hafızanın farklılaştığı bir başka husustur (2017, s. 82,83,85).

“Yapay Bir Yaratım” Olarak Zaman ve “Seçici Hafıza”

Düşünürün üçüncü bölümde tartıştığı “Kolektif hafıza ve zaman”da genel olarak zamanın birey ve toplum için görünümüne odaklanılmaktadır. Halbwachs’a göre zaman görecelidir. Hem insanların yaşı ve ruh halleri, hem de buldukları koşullar ve bağlam, zamanın akış hızını farklı hissetmelerine neden olmaktadır. Ancak, zaman her bireye ve onun içinde bulunduğu içsel ve dışsal koşullara göre farklı algılansa da bilimsel temellere dayanan ve herkesin kabul ettiği bir “kolektif temsil”e ve hayatı düzenlemek için toplum müdahalesi ile kazandırılmış, geleneksel karakteri olan, toplumsal bölümlere sahiptir. Fakat zamanın bu toplumca bölümlenişi, bireyin kendisini ve bölümlü zamanını toplumun bölümlü zamanına uydurmaya ve hem hayatını, hem de zamanını hep bir ölçüyle, hesaplayarak yaşamaya zorlamaktadır. Düşünüre göre asıl sorun, bu doldurmak için toplumsal olarak bölümlendirilen zamanın doldurulamayan kısımlarıdır. Çünkü, insanlar bu kısımlarda kendilerini yalnız, oyun dışı ve işe yaramaz hissetmekte dolayısıyla da bireysel bilinçleri, toplumsal zaman tarafından zarar görmektedir (2017, s. 89,90,91).

Zamanın toplumsal olarak bölümlendirilebilmesinin nedeni, her şeyin bir biri ardına gerçekleşiyor olması ve toplumların yaşamı kolaylaştırmak, hatta ortaklaştırmak için buna kaçınılmaz olarak ihtiyaç duymasıdır. Halbwachs’a göre, zamanı bölümlere ayırmayı mümkün kılan budur ve söz konusu bölümlendirmeler, bizim anlarımıza, dolayısıyla anılarımıza da bu şekilde sirayet etmekte, yaşadığımız anları, toplumsal zamanın etkisi altında anılara dönüşmektedir. Genel olarak hafıza kavramına Bergsoncu perspektiften damıttıklarıyla bakan düşünür, *“Tüm varoluşları ve bütün ardışık görüngü serilerini kuşatan tümel zaman kavramı, artık burada anlardan oluşan süreksiz bir diziye dönüşür. Bu anların her biri, onu eş zamanlı fark edecek birçok bireysel düşünce arasında tesis edilmiş bir ilişkiye tekabül eder”*

diyerek bu noktada bir kez daha Bergson'a atıfta bulunmakta ve zamanın "yapay bir yaratım" olduğunu iddia etmektedir (2017, s. 93, 94).

Söz konusu bu yapay yaratım; tarihsel zaman, tarihsel anlatı, eski dönemleri ve yaşanmış olayları bir özet halinde bölümlere ayırırken, hangi olayın bu özet içinde yer aldığı ya da neyin görmezden gelindiği, başka bir ifadeyle, neyin seçildiği ve neyin dışlandığı, bireysel bilinç için önemli olmalıdır (Halbwachs, 2017, s. 109,110). Tarihsel anlatının seçtikleri onu dinleyenlerin bireysel ve genel olarak toplumsal hafızasını inşa etmektedir. Bu bağlamda "seçici hafıza" her halükarda "seçici unutuş" olarak değerlendirilmelidir (Wetzels, 2020, s. 15). Halbwachs'a göre toplumların zamanı bölümlendirme ihtiyacının olması ve bu ihtiyacın bugün hala devam ediyor olması, kimi evrensel tarihlendirmeler olsa da, ya da her toplum için gün ve gece birbirini takip ediyor olsa da "tek bir toplumsal zamanın mevcut olduğu" anlamına gelmemektedir. Ona göre "ne kadar grup varsa o kadar da farklı zaman anlayışı" vardır ve tüm gruplara aynı anda sirayet eden ortak bir zaman anlayışı yoktur (2017, s. 115,116,117).

Halbwachs'a göre, "tümel ve tekil bir zaman" dan söz edilemez ve toplumu oluşturan gruplar birbirlerinden farklı olarak, kendilerine özgü bir süreye sahiptirler. Bölüm sonunda bireysel bilinçlerin zamanla ilişkilerine odaklanan düşünür bir kez daha bireyler için de zamanın izafi olduğunu söylemektedir. Ona göre, her birey birden fazla gruba, birden fazla toplumsal düşünceye ve olabildiğince çok kolektif zamana iştirak etse de "aynı süreçte, uzamın bir bölgesinde, farklı insanların bilinçleri aynı kolektif bütünler içerisinde paylaşılmaz." Hafıza durağandır ancak düşünceler dinamiktir. Bu bağlamda Halbwachs'ın tarif ettiği hafıza, birey, ve zaman ilişkisinde, hafızayı bir piyanonun tuşlarına, bireysel düşünceleri de piyanonun tuşları üzerinde ileri geri hareket eden, temas ettiği her bir notanın tınısıyla zamanın farklı bir durağına seyahat eden bir dokunuşa benzetmek mümkündür (2017, s.132, 134, 135).

Kolektif Hafızanın Duraklarına Uzamsal Çerçeveden Yolculuk

Halbwachs'ın insanın yaşadığı fiziksel çevrenin, uzamsal çerçevesinin, onun ruh hali ve düşünceleri üzerindeki etkisine odaklandığı "Kolektif Hafıza ve Uzam" başlıklı son bölümde, düşünür, Auguste Comte'un; insanın bildik, tanıdık, stabil ve düzenli olan bir ortamda kendini daha huzurlu ve güvende hissettiği, ruh dengesini bu şekilde koruduğu tezine atıfta bulunmakta ve söz konusu tezi desteklemektedir. Düşünüre göre, uzamsal çerçevesinde yer alan nesnelere insanlara, bu çerçevede sıkça yer alan yakınlıklarını, ait oldukları sosyal çevreyi, mensubu oldukları topluluğu, onun kültürünü, geleneklerini ve tüm bunlarla bağlarını hatırlattığı ve pekiştirdiği için, insanlar değişim fikrine bir direnç göstermekte ve var olan düzeni sürdürmeyi tercih etmektedirler (2017, s.139,140).

Halbwachs, insanların bireysel ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan çoğu eşyanın bir dönemin, bir yaşanmışlığın izini taşıdığını ve böylece uzamsal çerçevede toplumsal hafızanın kayıtlarını taşıyan bir metin olduklarını ileri sürmektedir. Hem mekanların ve bu mekanlarda

yer alan eşyaların, hem de bu mekanları ve eşyaları kullananların birbirleri üzerinde kalıcı izleri, etkileri vardır. Tüzel, ekonomik ve dinsel gruplar gibi “görünüşte uzamsal temeli olmayan” kimi toplumsal gruplar dışında, uzamın bir grup tarafından kullanılan ortak alanı, bir evin, köyün, kasabanın ya da kentin ve mahallenin, o alan varlığını sürdürdüğü ve kullanılmaya devam edildiği sürece, söz konusu grup için, grubun ruhunu ve karakteristiğini taşımak ve grup üyelerini birbirine bağlamak gibi, derin bir anlamı vardır (2017, s. 141,142,143, 148).

Halbwachs’a göre uzamsal çerçeve ile kolektif hafıza arasında doğrudan ve kopmaz bir bağ bulunmaktadır. Çünkü her birey, her grup, her topluluk, her hangi bir faaliyetinde, kaçınılmaz olarak bir mekanla “yani bir uzam parçasıyla” ya da onun imgesiyle ilişki içindedir. Bunun da ötesinde düşünür, kişilerin mülkiyet haklarını temel alarak, tüzel uzamlar üzerinden hakların da bir kolektif hafızası olduğunu ileri sürmektedir. Artık yaşamayan bir kişinin ya da grubun tüzel kişiliği kendinden sonraya miras kalan mülklerde yaşamaya devam eder ve ona göre, bu “Mülkler kaldığı sürece tüzel topluluğun hafızası da kalır.” Buna ek olarak, uzam tüm topluluklar için parçalı bir yapıya sahiptir ve gerek ekonomik bir değeri olan, alınıp satılabilen metaların, gerekse de dini mekanların ve imgelerin uzamsal çerçevede kapladıkları alan ile kolektif hafıza arasında yok sayılamaz bir ilişki vardır. Düşünüre göre, bir parçasını taşıdığımız kolektif hafızanın hangi noktasına gidersek gidelim, yani hangi anıyı hatırlarsak hatırlayalım, uzamdan kopmamız mümkün değildir çünkü somut varlığımız uzamın herhangi bir noktasında konumlanmaktadır (2017, s.154, 155, 157,172,173).

Yukarıda değerlendirilen içeriği ile kitap; bireysel bir görünümü olan hafızanın, bireysel bilinçten soyutlanıp toplumsal olarak nasıl inşa edildiğini, bu sürecin işleyişini ve hangi dinamiklere dayandığını anlayabilmek için sosyal bilimler alanına oldukça önemli bir perspektif sunmaktadır. Kitabın; yeni bir çalışma alanı olarak, “Bellek Çalışmaları”nda çığır açıcı etkisinin yanı sıra son yıllarda tarih, sosyoloji ve iletişim alanını aşarak mimarlık dahil, bir çok akademik alanda oldukça etkili olduğu ve günümüz bellek çalışmalarının temel başvuru kaynakları arasındaki öncü yerini koruduğu görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no grant support.

Kaynakça/References

Assmann, J., (2015), *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*, (Ayşe

- Tekin Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Halbwachs, M., (2017), *Kolektif Hafıza*, (Banu Barış Çev.), Ankara: Heretik Yayınları.
- Ricoeur, P., (2012), *Hafıza, Tarih, Unutuş*, (M. Emin Özcan Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Smith, P., Riley, A., (2021), *Kültürel Kurama Giriş*, (Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu Çev.), Ankara: Dipnot Yayınları.
- Wetzel, J. D., (2020), *Maurice Halbwachs- Collective Memory and Forgetting*, https://www.academia.edu/26738548/Maurice_Halbwachs_Collective_Memory_and_Forgetting